

İNANÇ OLGUSUNUN VE TARİHİ OLAYLARIN TÜRK HALKINDA OLUŞTURDUĞU İSLAM DÜNYASI ALGISI

Mehmet Ali ÇAKMAK¹

ÖZET

Bu çalışmada Türk toplumunda on asrı aşan bir tarihi olan İslam algısının tarihsel analizi yapılmaya çalışılmıştır. Türkler X. asırdan itibaren kitleler halinde İslam dinini kabul etmiş, bu dinin temel kurallarını içselleştirerek İslam inanç sistemini Türk kimliği ile bütünleştirmişlerdir. Araştırma kapsamında, bu sentezi meydana getiren Müslüman Türklerin tarihsel süreçte, İslam Dünyasındaki yeri ve faaliyetleri Abbasi Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Haçlı Seferleri ve Moğol saldırıları ve bu saldırıların İslam Medeniyetine verdiği zarar, bu zararın telafisi için Osmanlı Devleti'nin siyasi ve kültürel faaliyetleri ekseninde ele alınmıştır. XI. asırdan itibaren İslam Dünyasını kendi dünyası olarak gören Türklerin Osmanlı Devleti döneminde halifeliği de kendi uhdesine alması, Türklerin İslam dünyası algısında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu başlangıçtan sonra Osmanlı Devleti, asırlarca İslam âleminin liderliğini yapmıştır.

19. asrın son döneminde siyasi ve idari anlamda büyük problemler yaşayan Osmanlı Devleti'ni, eski günlerine döndürme çabalarından biri de İslamcılık fikri etrafında şekillenmişti. İslam'ın özünde zaten var olan birlik ve kardeşlik anlayışını Osmanlı padişahının temsil ettiği Hilafet Kurumu etrafında sistematize ederek güç birlikteliği oluşturmak isteyen Osmanlı aydınları, İslam dininin bütünleştirici gücünün Osmanlı Devleti'ni yaşatacağını savunmuşlardır. İslamcılık ve hatta diğer fikir akımlarının da bir arada tutamadığı Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin laik esaslar üzerine bina edilmesi, İslam dininin temel kurallarının devlet yönetimindeki etkisini sona erdirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk yıllarında, yeni bir insan portresi ve millet oluşturma düşüncesi ekseninde Türk halkının İslam Dünyası algısında köklü değişikliklere gitmeye yönelik faaliyetler yer almasına rağmen, demokrasi bilincinin gelişmesi ve Türkiye'de çok partili hayatın yaşanmaya başlanması ile Türk halkının İslam algısında tarihsel köklerle bütünleşmeye dönük bir normalleşme gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Dünyası, İslam Algısı, Türkler, Hilafet, Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti

¹ Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi

PERCEPTIONS OF THE TURKISH PEOPLE TOWARD THE ISLAMIC WORLD AS A RESULT OF THEIR BELIEFS AND HISTORICAL EVENTS

ABSTRACT

This study attempted to analyse the perceptions of Islam in the Turkish society which has a background of more than ten centuries. Turks accepted Islam in masses starting from the tenth century and integrated the Islamic belief system with the Turkish identity by internalizing the fundamental principles of Islam. The current study included the place and role of Muslim Turks who realized this synthesis in the Islamic world, the Abbasid State, the Great Seljuk State, the Crusades, the Mongol raids and their damage on the Islamic civilisation as well as the political and cultural activities the Ottoman State undertook to compensate for this damage. The assumption of the caliphate during the Ottoman period by the Turks, who viewed the Islamic world as their own starting from the tenth century marks the beginning of a new era as regards the Turkish perceptions of the Islamic world. The Ottoman State kept the leadership of the Islamic world for centuries thereafter.

One of the attempts to revive The Ottoman State, suffering from political and administrative problems towards the end of the 19th century, was formed around the idea of Islamism. The Ottoman intellectuals who wished to create a synergy by making use of the idea of unity and fraternity that already exist in the essence of Islam under the leadership of the Caliphate represented by the Ottoman sultan believed that the unifying power of Islam would revive the Ottoman State. The establishment of the Republic of Turkey on secular principles after the failure of Islamism and other movements to keep the Ottoman State together has put an end to the influence of the basic principles of Islam on the government. Although there were practices aiming to make radical modifications in the Turkish perceptions of the Islamic world within the framework of a plan to create a new citizen type and a new nation in the first years of the republican period, the maturation of democracy and the adoption of a multi-party system have led to a normalisation in the Turkish people's perceptions of Islam more in line with its historical roots

Keywords: Islamic World, Islamic Which, Turks, Hilafet, Ottoman State, Republic of Turkey

GİRİŞ

İnanç olgusu insanlığın tarih öncesi devirlerine kadar uzanan bir serüvendir. İnsanlar en eski devirlerden itibaren başta tabiat olayları olmak üzere hep bir şeylere inanma gereği duymuştur. Türklerin inanç serüveni insanlık tarihinin inanç serüveninden ayrı tutulamaz. Başlangıçta tabiat olayları başta olmak üzere çeşitli varlıklara inanan Türkler arasında İslam dininin kabulünden önce görülen Gök-Tanrı inancı bir yana bırakılacak olursa, X. asırdan itibaren kitleler halinde kabullenilen İslam, zamanla en yaygın din haline gelmiştir. Türkler bu yeni dini sadece kabul etmekle kalmayıp aynı zamanda İslam kültür ve medeniyeti dairesine intisap etmek suretiyle adeta bu dünya ile bütünleşmişlerdir. Dolayısıyla İslam'ın kutsalını kutsal bilen Türkler bu dinin emir ve yasaklarına da riayet etmeye çalışmışlardır. Kendi kültürlerinde zaten var olan adalet olgusu, ahlak anlayışı, iffet duygusu, fütuhat ruhu gibi algıları, kutsal kitabıyla ve peygamber telkinleriyle daha da sistematize etmiş, İslam dini zamanla Türk kimliği ile adeta bütünleşmiştir.

Bir inanç sistemi olarak İslam'ın cemiyet bünyesini sağlamlaştırdığı meseleye sosyolojik açıdan bakan araştırmacılar tarafından da teyit edilmektedir (Mardin 2001: 67-90). Türkler, İslam öncesi yaşayış biçimleri ile zaten sağlam bir fert ve cemiyet yapısına sahiptiler. Sahip oldukları fütuhat anlayışıyla da komşu oldukları çeşitli milletlere üstünlük sağladılar. Sonra Müslüman olunca kendilerinde var olan fütuhat anlayışıyla İslam'ın gaza ruhunu özdeşleştirdiler.

Müslüman Türkler ve İslam Dünyası

Türklerin İslam medeniyeti dairesine intisap ettiği XI. ve XII. asırlarda İslam Devleti'ni idare eden Abbasi hanedanı siyasi gücünü büyük ölçüde yitirmiş, bunun sonucu olarak devlet parçalanma sürecine girmişti. Bağdat'tan doğuya doğru Büveyhiler, Saffariler, Samaniler, Tahiriler gibi hanedanların idaresinde parçalanmış bir İran, Horasan ve Türkistan coğrafyası ortaya çıkmıştı. Bağdat'tan batıya doğru bakıldığında da durum farklı gözüküyordu. Kuzey Afrika'da Berberiler fırsat buldukça yerel hanedanlar oluşturarak ayrılıkçı hareketlerden geri durmuyordu. Mesela önce İdrisiler ve Ağlebiler şeklinde merkezden ayrılma isteği anlaşılan Kuzey Afrika'nın Berberileri, Fatımî hareketi ile bu yöndeki temayüllerini açıkça ortaya koymuşlardır. Fatımîler; Şii-İsmaililik düsturundan hareketle

Abbasi halifeliğini tanımamışlar, Tunus'tan Mısır'a, zamanla Hicaz ve Suriye'ye kadar hakimiyetlerini yaymışlar, bölgede siyasi kontrolü elde ettikten sonra da 909 yılında kendi halifeliğini ilan etmekte bir sakınca görmemişlerdir. Sonraki asırlarda da Kuzey Afrika'da Abbasi idaresi bir daha hakimiyet kuramamıştır. Fas'ta Murabıtlar, Tunus'ta Muvahhidler gibi hanedanlar, Mısır'da Fatımiler ve onların kendi aralarındaki mücadeleleri devam etti.

Abbasi iktidarının zayıfladığı ve İslam dünyasının siyaseten parçalanma sürecine girdiği XI. Asrın ortalarında Selçuklu Türklerinin İslam dünyasında zinde bir güç olarak belirmesi şüphesiz büyük öneme sahipti. İsmailiye ideolojisini benimseyen Fatımîlerden farklı olarak İmâmîyye ideolojisine bağlı hareket eden Büveyhilerin askeri komutanı Arslan Besasiri, Bağdat'ta nüfuz bakımından Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile girdiği mücadele gereği siyasi tercihini Cuma hutbesini Fatımi halifesi adına okutma noktasına kadar götürmüştü. Bu hareketler İslam dünyasının zayıflaması ve siyaseten parçalanması anlamına geliyordu. Olayların bu noktaya geldiği 1055-1059 yılları arasında ilk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelerek Halife el-Kaim bi-Emrillah'ı Büveyhi baskısından, dolayısıyla Arslan Besasiri'nin zulmünden kurtarması İslam birliği ve bütünlüğü adına son derece önemli tarihi bir olaydır.

Sonraki yıllarda Türklerin, Bizans İmparatorluğu'nun altındaki Anadolu'yu, 1071 yılında kazanılan Malazgirt zaferiyle fethetmesi, zamanla imar ve iskan ederek bu toprakları bir İslam coğrafyası haline getirmesi İslam adına son derece önemli bir başarıydı. Zira fetihden sonra Anadolu İslam dünyasının Batı istikametinde serhat bölgesi olmuştu. İslam dünyası bakımından Anadolu'nun Müslüman Türkler tarafından fethinin önemi, doğrudan İslam'ı ve Müslümanları hedef alan Haçlı Seferlerinin başlamasıyla daha iyi anlaşıldı. XI. asrın bidayetinden itibaren başlayan ve XVI. asra kadar aşağı yukarı aynı anlayışla devam eden Haçlı Seferleri doğal olarak Batıdan Doğuya doğru gelişmişti. Birincisinden başlayarak Anadolu toprakları üzerinde bütün haçlı seferlerinde Haçlı ordularının karşısına önce Türkler çıkmış, hedefi bütün Müslümanlar olan bu saldırıları durdurmak üzere canları pahasına mücadele etmişlerdir.

Türkler, XIII. Asırdan itibaren bu defa Doğudan Batıya doğru gelişen ve giderek İslam dünyası için büyük bir tehlike haline gelen Moğol istilası karşısında da var güçleriyle mücadele etmeye çalıştılar. Moğollar

karşısında verilen mücadele Haçlılara karşı verilen mücadeleler kadar başarılı yürümedi. Bu başarısızlığın; Cengiz Han disiplini ve organizasyonunun çok güçlü olması, İslam dünyasının liderleri arasındaki siyasi çekişmelerin onları zayıflatması gibi birden çok sebebi vardı. Mesela 1157 yılında Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra bakiyesi olan Irak Selçuklu Sultanlığı ile ve Harezmsah hükümdarları ile Bağdat Abbasi halifeleri arasında acımasız bir siyasi rekabet yaşanmaya başlamıştı. Moğol istilası öncesinde başlayan ve Cengiz Han'ın Batı seferine çıktığı 1219 tarihi itibarıyla hat safhaya çıkan İslam idarecileri arasındaki bu siyasi çekişmeler Ön Asya'da Moğol kuvvetleri için son derece müsait bir ortam hazırlamış oldu (Çakmak, 2007: 49-50). Bu müsait ortamdan faydalanan Moğollar, fazla zorlanmadan önce 1219-1221 yılları arasında Büyük Selçuklu Devleti'nin mirasçısı olan Harezmsahların son verdi, sonraki yıllarda Batıya doğru yayılmasını sürdürerek 1243 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'ne ağır bir darbe indirdiler. Moğol istilası 1258 yılında da Bağdat'taki Abbasi halifeliğinin sonunu getirdi ve bu istila İslam dünyasında çok ağır bir tahribat yaptı. Bu tahribat İslam uygarlığı bakımından çok ağır neticeler doğurdu. Bir daha kolay kolay kendini toparlayamayan İslam medeniyeti bu tarihlerden itibaren girdiği duraklama sürecinden tam anlamıyla bir türlü kurtulamadı.

İslam dünyasında Moğol istilasıyla tamamen bozulan siyasi ahengi tesis etmek kolay olmadı. Türklerin sağladığı siyasi nizam Büyük Selçuklu Devleti'nin ve Harezmsahların yıkılmasıyla ciddi anlamda sarsılmıştı. Elbette Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da sırasıyla hakim olan Zengi hanedanı, Eyyübiler ve Memlükler Müslüman idareciler olmakla birlikte siyasi serüvenleri boyunca bütün İslam dünyasını kapsayacak bir güce ulaşamadılar. 13. Asrın ikinci yarısında müstevli olarak geldikleri Önasya'ya ve Karadeniz'in kuzeyine yerleşerek İlhanlılar ve Altınorda adları ile tarihe geçen Moğol hanedanları İslam'ı benimseyerek bu medeniyet dairesine intisap ettiler. Ancak onların henüz İslam'ın evrensel konumunu kavrama durumları olmadığı gibi, güçleri de İslam adına cihanşumul bir boyuta ulaşamadı. Moğol istilası üzerine Türkiye Selçuklu Devleti de bir daha toparlanamadı.

Doğudan ve Batıdan gelen saldırılarla sarsılan İslam dünyasında bu çok parçalı ve sıkıntılı süreç bir süre daha devam etti. 14. Asrın ilk yarısında Batıda Osmanlı hanedanı idaresinde bir birleşme çabası

yürütülürken, aynı asrın ikinci yarısında Doğuda yine bir Türk olan Timur'un idaresinde ortaya çıkan siyasi yapı asrın sonlarına doğru büyük bir güce ulaştı. Zamanın siyasi gelişmeleri 15. Asrın başında bu iki Türk hükümdarını karşı karşıya getirdi. Timur'la yaşanan Ankara Savaşı yüzünden Osmanlı idaresi ağır bir sarsıntı yaşadı. Fakat başa geçen idealist hükümdarların idaresinde yarım asır sonra toparlanarak 1453 yılında Marmara Bölgesinde hüküm süren Bizans İmparatorluğu'nun kalıntısına son verdiler. Bu başarı hem İslam dünyasında hem de bütün dünyada dikkatleri onların üzerine çevirdi. İslam dünyası bakımından bu başarı, salt bir İslam hükümdarının her hangi bir ülkeyi fethinden çok daha manidar bir öneme haizdi. Zira bu fetih Hz. Peygamberin müjdesine mazhar olmak anlamına geliyordu. Bunu da 21 yaşındaki genç Osmanlı padişahı II. Mehmet ve onun askerleri başarmış ve haklı olarak bütün İslam aleminde kendisine bu olaydan sonra "Fatih" denmiştir.

Fatih Sultan Mehmet; İstanbul'u almakla yetinmeyerek Rumeli'de ve Anadolu'daki fetihlerle Osmanlı topraklarını genişletmeye devam etti, Osmanlının muarızlarını birer birer yenerek ortadan kaldırdı. Onun bu başarıları Osmanlı Devleti'ni İslam dünyasında en kapsayıcı güç haline getirdi. Bu fiili durumdan hareketle zaman zaman kendisine "Halife" dendi (İnalçık,1964-1965: 70-71). Hatta I. Murad'dan itibaren Osmanlı padişahlarının halife sıfatı kullandıkları bilinmektedir. Hakikaten 16. Asrın başından itibaren Osmanlı padişahları İslam dünyasının halifesi olmayı yalnız siyasi yönden değil, askeri yönden de ekonomik bakımdan da ziyadesiyle hak ettiler (Buzpınar, 2004: 113-131). Nihayet Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi ile tamamlanan süreçle birlikte Osmanlı padişahları tam anlamıyla kendilerine halife dediler. Bundan sonra İslam dünyasının büyük bir kesiminde bu fiili gerçek kabul gördü. Dünyanın değişik yerlerinde farklı sebeplerden dolayı başı sıkışan Müslümanlar halife sıfatını taşıyan Osmanlı padişahından yardım istemeye başladılar. Osmanlı padişahları da bu yardım isteklerini kendileri için bir vazife bilerek taşıdıkları "Halife" unvanının gereğini en iyi şekilde yerine getirmeye çalıştılar. Mesela daha II. Bayezit zamanında Hıristiyanların İspanya'da Müslümanları ve Yahudileri tamamen katletme girişimleri karşısında Osmanlı idaresi harekete geçmişti. Portekizlilerin okyanus yoluyla Kızıldeniz üzerinden Mısır'ı ve Arap Yarımadası sahillerini kuşatmasına karşı Osmanlı donanması harekete geçmişti. Yine okyanus yoluyla

Hindistan'a ve Güney Asya Müslümanlarına musallat olan Portekizlilere karşı Osmanlı idaresinin yolladığı deniz kuvvetleriyle karşı durulmaya çalışılmıştı. Akdeniz yoluyla Afrika Müslümanlarını sıkıştıran Hıristiyan denizciler karşısında da Osmanlı donanması harekete geçti ve onları sonuna kadar savundu (Asrar, 1972: 160,181,189,248,283).

Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Müslümanlar Osmanlı padişahının halifeliğini can-ı gönülden onaylamıştı. Elbette Rusların saldırıları karşısında Osmanlı idaresi buradaki dindaşlarının yardımına koşmuştur. Altınorda Hanlığı dağılma sürecine girince zayıflamış ve parçalanmıştı. Bu durumdan faydalanmak isteyen Ruslar bölgede etkilerini arttırınca devreye giren Osmanlı yönetimi daha Fatih Sultan Mehmet zamanında Kırım Hanlığı'nı himayesine alarak buradaki dindaşlarını korumuştur (Kurat, 1966: 45-92). Bu cihette gelişen olaylarla sonraki asırlarda da Osmanlı padişahları yakından ilgilenmeye devam etmişlerdir (İnalcık, 1948: 47-106).

Safevi hanedanı, idaresindeki İran coğrafyası İslam dünyasının çok önemli bir parçası olmasına rağmen Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi mücadeleye girmişti. İki İslam devleti arasındaki mücadelenin sebebi, Şah İsmail'den önceki Safeviyye şeyhleri tarafından Anadolu Türkmenleri arasında başlatılan Şiilik propagandasıydı. Bu propaganda faaliyeti Şah İsmail zamanından itibaren devlet eliyle yoğunlaştırılarak yürütülmeye devam etmiş ve Ön Asya Müslümanları arasında ahengi bozmuştu. Anlaşmazlık savaşa dönüşmüş, bu mücadele taraflar arasında iki asrı aşkın bir süre devam etmiş ve yaşanan askeri-siyasi mücadeleler her iki tarafında ağır kayıplara uğramasına sebep olmuştur. Safevi idaresinin Şiilik mülahazasıyla Osmanlı idaresine oluşturduğu muhalefet, uzun süren askeri ve siyasi mücadeleler yüzünden uğranılan maddi kayıpların yanında manevi yönden de Türk halkının bir kısmı arasında İslam dünyası algısı bakımından bazı sıkıntılara sebep olmuştur (Uzunçarşılı, 1977: 395-396).

Kuruluş ve yükseliş dönemi Osmanlı padişahları ve diğer idarecileri, siyasi mülahazalarının yanında samimi birer Müslüman olarak dini inançlarının gereğini de azami derecede gözettiler. Son dönemdeki batılılaşma çabalarına rağmen İslam Dini konusundaki hassasiyet aynı titizlikle sürdürüldü. Mesela; İngiliz elçisi Stratford, 1844'de mürtedlerle alakalı 1834 tarihli fermandaki şer'î ahkama şiddetle itiraz edince Rifat Paşa kendisine: "*Siyasi meselelerde Avrupa'nın nasihatlerini daima hüsn-ü*

telakki ederiz. Fakat dini meselelerdeki tam istiklalimizi muhafaza etmeye muhtaç ve mecburuz. Din; bizim kanunlarımızın esası, hükümetimizin medar-ı istinadıdır. Bizim gibi padişah dahi bu esasa dokunamaz. Vicdanımızı cerîhadâr eden muamelâtı men edebiliriz ve bunu size mahrem bir surette vaad ve temin edebiliriz. Lakin ahkâm-ı şer'iyeden birini fes ve ilga eder yolda bizden bir emirname istemek, hükümetimizin temelini kazımak ve tahrip etmektir” cevabını verirken İslam'ın Osmanlı Devleti için ne anlama geldiğini gayet açık bir şekilde ortaya koyuyordu (Yavuz, 1991: 47).

İslam dünyasını bir bütün olarak telakki eden bu samimi idareciler, doğudan batıya her yerde barışı, adaleti ve güveni hakim kılma mücadelesi verdiler. Kuruluşu itibarıyla bir Oğuz-Türk boyuna dayanan devletin temel beşeri unsuru ve özü Türk olarak kalmaya devam etti (Lewis, 1998: 7-11). Bu gerçekten hareketle bütün dünya Osmanlı Devleti'ni doğru bir şekilde daima bir Türk devleti olarak tanımladı. Devletin asli unsuru olan Türkler bu siyasi yapıya sonuna kadar canları pahasına sahip çıkmaya devam ettiler. İdareci padişahlarının samimiyetine sonuna kadar inanan Türk halkı onların taşıdığı “Halife” sıfatına da bir o kadar saygı duydular (Sümer, 1992: 675-701). Padişahın aynı zamanda İslam dünyasının halifesi olmasının ne anlama geldiğini çok iyi kavrayan halk onun etrafında kenetlenerek bu sıfatın yükümlülüğünü taşımada kendisine daima yardımcı olmuştur. Yani hiçbir zaman “Mısır'dan, Tarblus'tan, Cezair'den bana ne” dememiştir. Askeri yönden sefer düzenlendiğinde Balkanlarda Kafkaslarda, Yemen'de, Asir'de, Hicaz'da canı pahasına mücadelesini vermiştir. Yaşadığı travmalardan dolayı duyduğu büyük acıyı ezgilere dökmek suretiyle dışa vurmuştur. Merhum Fahrettin Paşa'nın Medine müdafaası; Türk komutanının, askerinin ve halkının İslam'a, Peygambere ve İslam dünyası algısına bağlılığın samimiyeti bakımından çok çarpıcı bir örnek olaydır (Yatak, 1995: 87-89).

Görülüyor ki Türkler daha 11. Asırdan itibaren İslam dünyasını kendi dünyası olarak algılamaya başlamıştı. Bu algı uzun süren Osmanlı hakimiyeti döneminde tamamen pekişmiş, dolayısıyla Türk halkı tarihi süreç içinde bu düşüncenin gereği olarak bir yandan yapması gerekenleri yapmaya çalışırken diğer yandan kendini birey olarak bu dünyanın bir ferdi, idare olarak ta sahibi addetmeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Zayıflaması ve İslam Dünyasına Yansımaları

Osmanlı Devleti 19. Asırdan itibaren dağılma sürecine girince, İslam dünyası algısı Türk halkını ve idarecilerini derin bir sıkıntıya gark etmiştir. Askeri ve siyasi yönden mücadele edilmeye çalışılmış fakat güç yetmemiştir. Büyük güçler uzaktan yakına doğru Tunus'tan Cezayir'e, Trablus'tan Mısır'a Kuzey Afrika topraklarını Osmanlı idaresinden koparıırken Balkanlarda ve Kafkaslarda da Müslümanlar çok trajik olaylar yaşadılar. Asrın ikinci yarısında elden çıkan topraklardan Anadolu'ya göçler başladığında Anadolu Türkleri İslam kardeşliği perspektifiyle gelenleri bağrına bastı. Gelenler de kurtuluşun halifenin diyarında olduğuna inanarak geldiler (Bice, 1991: 43-51).

Osmanlı Devleti'nin Dağılma sürecinde Kafkaslardan ve Balkanlardan Anadolu'ya yaşanan büyük göç hareketi, bu topraklarda fevkalade bir beşeri harmanlanma yaşanmasına sebep oldu. Muhacirlerin entelektüel birikime sahip olanları genelde İstanbul'a yerleşti ve şehrin kültürel-siyasi atmosferine önemli derecede etki ettiler. Aslında özellikle 19. Asırdan itibaren Osmanlı idarecileri Batı tarzı bir takım idari ıslahatlar yapmaya başlamıştı. Osmanlı aydınları ise; idari-siyasi meselelere, sahip oldukları dünya görüşü ve kendilerinin yakın durdukları siyasi açıdan bakarak bu hareketlere ya engel olmaya çalışmışlar, ya da destek oldukları için ıslahatçı padişahlar ve idareciler tarafından devlet hizmetine alınarak yapılan düzenlemeleri daha ileri noktalara taşımaya gayret etmişlerdir.

19. Asrın sonlarına doğru İslam dünyasının tamamında ve Osmanlı Devleti bünyesinde Batı emperyalizminin baskısı giderek ağırlığını hissettirmeye başlamıştı. Bu kahir güç karşısında Müslümanların birlik olması düşünülmeye başladı. Evvela bu düşünce Yeni Osmanlılar gurubuna mensup aydınlar arasında filizlendi ve 19. Asrın son çeyreğinde ortaya "İslamcılık" akımı olarak çıktı. Zamanla Osmanlı entelektüel çevrelerinin üzerinde kafa yormaya başladığı çok önemli bir konu haline geldi (Türköne, 2003: 15-29). Bu akım, İslam dünyasının Batı karşısında içine sürüklendiği içler acısı durumdan kurtulmak için Müslümanlar arasında bir birliktelik sağlama fikrinden doğmuştur (Mardin, 2010:24-27). İslam'ın özünde zaten var olan vahdet ve uhuvvet (birlik ve kardeşlik) anlayışını Osmanlı padişahının temsil ettiği Hilafet kurumu etrafında sistematize ederek güç birlikteliği, amaç birlikteliği oluşturmak istenmişti (Tunaya,

1962: 2-20). Bunun dışında yine Osmanlı aydın kesimi arasında aynı dönemde kurtuluşun reçetesi olarak Osmanlılık, Türkçülük ve Batıcılık diye adlandırılan fikir akımları üzerinde de kafa yorulmuştur.

İslamcılık akımı Osmanlı toplumunda beşeri zemin bulabilecek en kuvvetli fikir akımı olarak diğerlerinden önce topluma mal oldu. Bunu sağlayan faktör doğal olarak Osmanlı toplumunun öteden beri kendini İslam ile özdeşleştirmiş olmasıydı. Osmanlı padişahı II. Abdülhamit, 1876 yılında tahta oturduğunda böyle bir fikri zemini hazır buldu. Samimi bir Müslüman ve hanedan geleneğinden gelen bir padişah olarak zaten sahip olduğu İslam dünyası algısını devlet politikası haline getirmekte tereddüt göstermedi. Ancak o bu yaklaşımı Batı saldırganlığına karşı bir silah olmaktan çok savunma aracı olarak geliştirmek istiyordu (Ahmad, 2007: 52-53).

Padişah öncelikle İstanbul'da bulunan İslamcı entelektüel çevrelerle temasa geçti. Başta İslamcılık ideolojisinin en önemli yayın organı *Basiret Gazetesi* olmak üzere bu yöndeki neşriyat, bu düşünce etrafında efkar-ı umumiye oluşturmak üzere yayın hayatını hızla sürdürdü. Padişah, pek tabidir ki danışmanlarını ve idarecilerini de dünya görüşü bakımından kendine yakın olan kişilerden seçti. Ahmet Cevdet Paşa ve Küçük Sait Paşa ilmiyeden, Tunus'lu Hayrettin Paşa idareden (Kuran, 1994: 155-159), Gazi Osman Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa askeriyeden danışmanlarıydı. Bunların dışında; Medine'li Muhammed Zafir, Suriye'li Şeyh Ebu'l-Huda es-Sayyadi, bütün tereddütlerine rağmen Cemaleddin Afgani, Kuzey Afrika'lı Şey Senüsi gibi İslam dünyasının değişik yerlerinden temas ettiği kişilerle daha sistematik bir "İslam Dünyası" algısı oluşturmaya çalışmıştır (Karpaz, 2010: 22 vd.).

Hindistan Müslümanları Osmanlı hilafetine daima saygı ve muhabbetle yaklaşmışlardı. Bunu Babürşahlar zamanında Seydi Ali Reis'in Delhi'ye kadar varışı ve Hümayun tarafından büyük bir hüsn-ü kabul ile karşılanmasından anlıyoruz. Bu muhabbet sonraki asırlarda da devam etti. Nihayet bu coğrafya İngiliz sömürgesi durumuna geldiği 19. Asrın ikinci yarısında başka gelişmelere sahne oldu. 1877-78 Osmanlı Rus harbi öncesinde ve harp sırasında Hint Müslümanları Osmanlı Devleti'ne yardım konusunda hem İngiliz idaresini sıkıştırmaya çalışıyor, hem de kurdukları yardım sandıklarıyla yardım toplama çabası yürütüyorlardı. Bu davranış İslam kardeşliğinin dayanışma ruhunu yansıtmaya bakımından emsaline

zor rastlanacak güzel bir davranış örneği olarak gönüllerdeki ve tarihteki yerini almıştır. Bu meyanda Sultan Abdülhamit tarafından Afganistan ve Hindistan'a heyetler gönderilerek buradaki Müslümanlarla bağları devam ettirilmeye çalışılmıştır (Özcan, 1992: 115 vd.).

Birincisi 1876'da ilan edildikten kısa bir süre sonra padişah tarafından askıya alınan ve 23 Temmuz 1908'de ikinci defa ilan edilen meşrutiyet, Osmanlı siyasi tarihinde Meşrutiyet Dönemi olarak anılır. İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra farklı siyasi görüşlere sahip sosyal çevreler kendi teşkilatlanmalarını oluşturmaya başlamıştı. Ayrıca değişik görüşlerin saikleri kendi düşüncelerini, oluşturdukları yayın organları ile halka yayma çabası içine girmişlerdi. Bu farklı görüş sahipleri devlet bünyesinde yapılacak köklü değişikliklerin hangi istikametlerde olması gerektiğini, kendi yayın organlarında hararetle bir şekilde tartışmaya başlamışlardı. Osmanlı aydınlarının kendi aralarında devam eden bu fikri istişare ortamına halk yeteri kadar iştirak etmedi. Daha doğrusu devletin karşı karşıya kaldığı iç ve dış meselelerden dolayı buna zaman da kalmadı. Dolayısıyla ekserisi Müslüman olan Osmanlı tebaası için İslam perspektifinde yürütülen İslamcılık en yakın algı olarak gözüküyordu. İkinci Meşrutiyete karşı 13 Nisan 1909'da İstanbul'da başlayan bir ayaklanmanın ardından Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra kurulan İttihat Terakki idaresi döneminde de İslamcılık akımı üzerinde duranlar vardı. Hatta İttihatçıların meşhur Şeyhulislam'ı Musa Kazım, bir İslamcı düşünür ve yazardı. Onun *Sırat-ı Müstakim*'deki yazıları, sahip olduğu fikriyatın kamuoyuna yansımış halidir. Ayrıca bir de *Külliyat*'ı var ki, o da ön kısmında bir değerlendirme çalışmasıyla yeni yazıya aktarılmıştır (Koca, 2002: 13-58). Ancak İttihatçıların izledikleri politikalarda giderek Türkçülere daha yaklaşmaları, devlet denen mekanizmanın çarklarının bu istikamette dönmesine sebep oldu. Bu durum İslam'ın kabulünden beri kendini İslam ümmeti ile özdeşleştiren geniş halk kitleleri tarafından algılanmakta bir takım zorlukları beraberinde getirdi. Ne Osmanlılık çabaları ne de İslamcılık çabaları Osmanlı Devleti'ni yıkılmaktan kurtaramadı. Türkçüler ve Batıcılık fikrini savunanların zaten son zamanlara kadar devlette ve halk nezdinde bir zeminleri olmamıştı. Ancak son zamanlarda Batı tesirinin ve baskısının giderek artmasıyla Batıcılık ve özellikle Rusya'dan gelen Türkçü aydınların etkisiyle de Türkçülük devlet mahfillerinde zemin bulmaya başladı.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve İstiklal Savaşının ardından Anadolu toprakları üzerinde yeni Türk devletinin kurulmasıyla birlikte Cumhuriyet rejimine geçilmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde kurulan yeni Türk devleti, Osmanlı'nın son bir asrından tevarüs eden yenilik çabalarının ışığında Batı tarzı bir teşkilatlanma stratejisiyle yoluna devam etti. Bu doğrultuda saltanatın ve hilafetin kaldırılması, devletin laik esaslar üzerine bina edilmesi, harf inkılâbı gibi köklü değişiklikler Türk halkında İslami hassasiyetler cihetinden ciddi soru işaretleri oluşturdu. Bu duyguları, seçkin bir Türk yazarı olan Yakup Kadri İstanbul'da 1921 yılında istiklal Savaşı şehitleri için okutulan bir mevlid esnasında şöyle ifade ediyordu: *"Dün ilk defa olarak cahil ve atıl bir kütle telakki ettiğimiz halk, memleketin münevverlerine bazı ulvî hakikatlerin sırrını öğretti. Bunlardan biri kalbin akıldan üstün olduğudur. İkincisi sadık ve hulûs, iman ve içtihat haricinde necat yolu bulunmadığıdır. Üçüncüsü millet ile ümmet mefhumlarını birbirinden ayırmamak lazım geldiğidir. Şüphesiz bu tepki ferdi bir duygunun ifadesinden ziyade toplumun gerçek duygularının tahlilidir (Lewis, 1998: 397-398).*

Yeni Türk devletinin 1930'lu yıllardan itibaren laiklik konusunda halka yönelik tutumu baskıcı bir boyuta ulaştı. Devlet, açıkça hiçbir zaman İslam karşıtlığı sayılabacak bir teori oluşturmadı ise de Osmanlıdan intikal ederek Türk halkının gönlünde ve kalbinde yerini alan eski algıları kırmaya çalıştı. Geleneksel dini eğitimin yasaklanması, camilerin dünyevi amaçlara dönüştürülmeye çalışılması, hızla büyüyen yeni başkentte bir süre camii yapımına gerek duyulmaması, daha da önemlisi fetih olayının en manidar mabedi Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi idare cephesindeki İslam'a dair tutumun dışa yansımaysıydı. Bu durum tek parti iktidarının etkisi altında İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar devam etti. 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle konuya ilişkin sıkıntılar aşılmaya başlandı (Karpaz 2012: 169 vd.).

SONUÇ

İslam'ın dolayısıyla İslam dünyası algısının Türk toplumunda on asrı aşan derin bir tarihi arka planının olduğu her hal-ü karda belliydi. Ancak Osmanlı Devleti'nin güçten düşmesi, dağılma sürecine girmesi ve Birinci Dünya Savaşı sonunda yıkılmaktan kurtulamaması İslam Dünyası olgusunu

derinden sarstı. Zira kurtuluş Savaşının ardından kurulan yeni Türk devleti, içinde bulunduğu meşakkatlerden dolayı bu mirası devralacak durumda değildi. Saltanatın ve pek tabidir ki hilafetin kaldırılması bu yükün taşınamayacağı anlamına geliyordu. Devlet cihetinde durum böyle olmakla birlikte Türk halkı dini duygularından hemen hiçbir şey kaybetmeden yoluna devam etmiştir. Tarihi süreç içinde İslam dünyasında yaşanan karşılıklı bir takım istenmeyen olaylara rağmen halklar arasında bu olayların yansımaları yok denecek düzeyde kalmıştır. Türk halkının İslam dünyası halklarının hemen tamamına yönelik algısı, İslam'ın özünde var olan "Müslümanlar Kardeştir" buyruğu ile örtüşmektedir. Türk halkı ve hükümeti, geçmişte Osmanlı idaresinin İslam dünyasının değişik yerlerinde yaşanan olaylara duyarsız kalmadığı gibi günümüzde de gücü nispetinde Irak'ta, Suriye'de, Filistin'de, Bosna'da, Kafkasya'da, Somali'de, hatta Mianmar'da dindaşlarının sıkıntılarını var gücüyle çözmeye çalışmaktadır.

KAYNAKÇA

AHMAD, F. (2007). Bir Kimlik Peşinde Türkiye, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

ASRAR, N. A. (1972). Kanuni Sultan Süleyman ve İslam Alemi, Hilal Matbaacılık: İstanbul.

BİCE, H. (1991). Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara.

BUZPINAR, S. T. (2004). Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 2, (sayı: I), s. 113-131.

ÇAKMAK, M. A. (2007). Türk Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İktidar Mücadeleleri, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, (sayı: 44), s. 37-53.

İNALCIK, H. (1964-1965). Türk İdari Tarihi Ders Notları, Ankara.

-----, (1948). Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569). Belleten, C. XII, (sayı: 46), 47-106.

KARPAT, K. (2010). İslam'ın Siyasallaşması, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

-----, (2012). Kısa Türkiye Tarihi, Timaş Yayını: İstanbul.

KOCA, F. (2002). Külliyyât: Dinî ve İctimaî Makaleler, Ankara Okulu Yayınları: Ankara.

KURAN, E. (1994). Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara.

KURAT AKDES, N. (1966). Türkiye ve İdil Boyu, Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara.

LEWİS, B. (1998). Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

MARDİN, Ş. (2001). Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları: İstanbul.

-----, (2010). Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları: İstanbul.

ÖZCAN, A. (1992). Pan-İslamizm; Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere, TDV İslam Araştırmaları Merkezi: İstanbul.

SÜMER, F. (1992). Yavuz Sultan Selim Halifeliği Devraldı mı?, Belleten, C. LVI, (sayı: 217), s. 675-701.

TUNAYA, T. Z. (1962). İslamcılık Cereyanı, Baha Matbaası: İstanbul.

TÜRKÖNE, M. (2003). Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, Lotus Yayınevi: Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ. H. (1979). Bayezid II, İstanbul, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, s. 392-398.

YATAK, S. (1995). Fahreddin Paşa (1868-1948), İstanbul, İslam Ansiklopedisi, C.12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, s. 87-90.

YAVUZ, H. (1991). Osmanlı Devleti ve İslamiyet, İz Yayıncılık: İstanbul.